

SLOBODARSKJE I SOCIJALISTIČKE TRADICIJE U NARODU POTKOZARJA

Odazivajući se pozivu Organizacionog odbora da učestvujem na ovom naučnom skupu, našao sam se u ne malo teškoj situaciji. Tema naučnog skupa je »KOZARA U NOB-u«, a ja se istorijom narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije nisam bavio ni tako široko ni toliko intenzivno, da bih mogao pripremiti prilog koji bi mogao zadovoljiti naučne zahtjeve tako specifično tematiziranog skupa kao što je ovaj, čija nas je tematika okupila ovdje na Mrakovici. Odluku, međutim, da izaberem temu moga referata motiviralo je shvatanje, ponekad prisutno u našoj istorijskoj nauci koja se bavi izučavanjem NOR-a i socijalističke revolucije, prema kome — prečutno — jugoslavenskoj socijalističkoj revoluciji nisu prethodili istorijski događaji i revolucionarni nacionalni i socijalni pokreti, koji bi bili značajni za njenu istorijsku pojavu i pobjedu.

Slijedeći Marksovu misao da se u istoriji ne događa ništa što u samoj istoriji, u prethodnom razvoju, nije bilo pripremljeno, ja sam pokušao da pokažem da su jugoslavenskoj revoluciji prethodili nacionalni i socijalni revolucionarni i progresivni pokreti čiji je ona istorijski kontinuitet, na koje se ona nastavila i produžila, praveći veliki prelom u istorijskom razvitku, ali i potvrđujući istovremeno da je ona zakonomjerno došla, razvila se i pobijedila idući samom maticom revolucionarnih nacionalnih i socijalnih istorijskih tokova. Pri tome ja sam potpuno svjestan da u svom pokušaju da koliko koliko pregledno Izložim slobodarske i socijalističke tradicije u Potkozarju koje su

er:-: — — • . • • socijalističkoj revoluciji, nisam dao ništa novo. Sto na tome polju kao istorijske činjenice nije već davno utvrdila naša istorijska nauka. Ako, pak, u mome prilogu ima nečega što bi se moglo smatrati novim, to je moje nastojanje da u slobodarskim i socijalističkim tradicijama naroda Potkozarja, kao i u tradicijama naroda širih naših područja, nađem istorijskog preteču i istorijsku baštinu, koje je magistralno, istorijskim usponom i novim kvalitetom jugoslavenska socijalistička revolucija pod rukovodstvom KPJ i druga Tita pretvorila u novu istorijsku epohu.

U razmatranju pitanja kome posvećujem ovaj referat, potvrđuje se Marksova misao da društvene ideje, jednom istorijski nastale, imaju svoju relativnu samostalnost, što nikako ne protivrječi Marksovoj teoriji da društveno biće određuje društvenu svijest. U relativnoj autonomiji društvenih ideja ispoljava se zakonitost po kojoj za njihovo postojanje u svakom istorijski konkretnom slučaju nije neophodna određena materijalna društvena snaga kao njihov izvor, motiv i pokretač. Govoreći preciznije, u vezi sa predmetom moga referata, za pojavu ideje socijalizma u izvjesnoj zemlji nije u istoriji uvijek neophodno i postojanje radničke klase, koja u socijalizmu nalazi svoju ideologiju. Na primjeru Bosne 70-tih godina prošlog stoljeća ja to pobliže ilustrujem. S tim u vezi može se kazati, kakvo je bilo bosansko društvo toga vremena, takav je bio i socijalizam u njemu.

U razvijenim zemljama na zapadu nacionalne revolucije, koje su dovele do stvaranja nacionalnih društava pod hegemonijom buržoazije, prethodile su revolucionarnim socijalističkim pokretima. To je istorijska zakonitost, istorijsko pravilo. Međutim, u antifeudalnim revolucijama, u kojima su učestvovali široke narodne mase, kakva je bila velika francuska revolucija 1789., prisutne su i komunističke ideje. Tribun naroda Francois Babeuf bio je njihov neumorni propagandist i vođa pokreta »ravnopravnih«. Za svoja komunistička uvjerenja otišao je pod giljotinu.

U nerazvijenim dijelovima svijeta to nije istorijsko pravilo. U njima se nacionalne revolucije izvode često sa socijalističkim zahtjevima. U društveno nerazvijenim zemljama nacionalne i socijalne revolucije se isprepliću i čine jedinstvo. Uzgred da napomenem, danas u savremenom svijetu ideja socijalizma postaje društveno-politička ideologija u oslobodilačkim pokretima mnogih zemalja Afrike i Azije, u kojima moderna radnička klasa, ili još ne postoji, ili se njeno formiranje nalazi tek u začetku. Isto tako, ukoliko je u njima tradicija borbe za nacionalnu slobodu razvijenija, utoliko one predstavljaju plodnije tlo za prihvatanje i širenje ideja socijalizma. Drugim riječima, ukoliko su nacionalne revolucije u pojedinim zemljama temeljitije i dublje, utoliko u njima ideje socijalizma dolaze do izražaja šire i snažnije.

Svrha ovih redova je da odabranoj temi budu svojevrsan mali »predgovor«, koji mi se činio neophodnim u sklopu razmatranja slobodarskih i socijalističkih tradicija u narodu Potkozarja i njihovog značaja u pokretanju narodnooslobodilačkog ustanka na ovom području u ljeto 1941. godine.

Poseban značaj velikog ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 — 1878. ispoljava se, pored drugih momenata, u tome što se u njemu prvi put na ovom tlu javlja ideja socijalizma i to u obliku konkretnog programa, koji je po zamisli njegovih tvoraca trebalo da se najdublje veže za ustanak i njegove ciljeve. Za predmet našeg razmatranja relevantna je činjenica da je ovaj program formulisan na Kozari i da ga je izradio socijalistički krug ustanika u kome je prvu ulogu imao Vaso Pelagic. Iako socijalistički program nije postao, niti je istorijski mogao postati osnovna platforma ustanka, sam fakat da se on javlja u ustanku, koji se iz agrarne revolucije za obaranje feudalnog društvenog poretka razvio u nacionalnooslobodilačku borbu za uništenje tuđinske, turske uprave nad Bosnom i Hercegovinom, predstavlja interesantnu istorijsku pojavu. Ova činjenica je utoliko zanimljivija, što se socijalistička ideja u Bosni i Hercegovini javlja u sutonu feudalnih društvenih odnosa, lišena svoje autentične društvene podloge — radničke klase, za čije formiranje će u Bosni i Hercegovini biti potrebne još mnoge decenije njenog društveno-ekonomskog razvitka. Ne ulazeći ovdje u razmatranje i rasvjetljavanje ove pojave, želimo da utvrdimo da se istorija socijalizma u Bosni i Hercegovini već više od jednog stoljeća prepliće sa istorijom nacionalnooslobodilačke borbe u njoj. Sa razvojem modernih društvenih odnosa, koji je imao veoma spora razdoblja, da bi povremeno ulazio u svoje življe faze, ovo preplitanje nacionalnooslobodilačkog i socijalističkog programa neće se nikada sasvim prekinuti, iako će se tokom spomenutog perioda odvijati nejednakom snagom i ispoljavati u različitim oblicima, zavisno od konkretnih društveno-istorijskih uslova. Socijalistički program, sasvim prirodno, dugo će biti u sjeni nacionalnog, odnosno nacionalnooslobodilačkog, da bi u uslovima narodnooslobodilačke: E rata njihovo prožimanje obilježilo kraj jedne i početak nove društveno-E": - ske epohe. Pa ipak, tradicija socijalizma, započeta u ustanku u Bosni r : 1 575, uprkos skučenim istorijskim okvirima, pokazivala je da r n-cralne ; društvene vrijednosti ne mogu a da ne postanu integralni, ži : 7 : ia~a elemenat svih humanih, pravednih, oslobodilačkih težnji rtsroca owe 7f".ljc.

Vaso Pelagić je bio jedan od pokretača ustanka 1875. i njegov prvi istoričar.¹⁾ Svega nekoliko godina poslije izbijanja ustanka i samo godinu dana poslije njegovog sloma, Vaso Pelagić je predao javnosti svoju ISTORIJU BOSANSKOHERCEGOVAČKE BUNE, kao što je poslije poraza Pariške komune Marks preduzeo da prikaže njen tok i budućim istoričarima ostavi svoja autentična svjedočanstva i razmišljanja o epohalnom proleterskom ustanku. U Pelagićevoj ISTORIJI BOSANSKOHERCEGOVAČKE BUNE po svome daleko-sežnom i trajnom istorijskom značaju izdvajaju se, pored ostalih, sljedeće činjenice i misli: »U bosanskoj revoluciji, piše Pelagić, uz vječnog mučenika — težaka stupali su u boj i varošani iz Gradiške, Novog i Krupe... Prvi plan o ustanku rađen je u kućama... socijalista (Koste Ugrinića iz Gradiške i Manojla Horvaćanina iz Dubice), i prva riječ »ustajte na oružje! vrijeme je« izrečena je narodu iz usta njihovih.«²⁾... »Pobunjeni narod nije ustao na oružje ni za slovenstvo ni za sveslovenstvo, već jedino za materijalno blagostanje svoje, za svoja prava i slobodu.«³⁾ ... »Unatoč svemu ... tuđinskom spletkarenju ipak u narodu postoji prava narodna partija — narodni tabor, koji hoće da Bosna i Hercegovina postanu samostalna država, ili da stupe u bratski i slobodni savez sa kneževinama srpskim i ostalim narodima Podunavlja i Balkanskog poluostrva.«⁴⁾

Jedan od centara ustanka nalazio se na području Kozare. Izbio zbog zakupa desetine, ustanički plamen zahvatio je najprije okolinu Prijedora, da bi se ubrzo zatim prenio u naselja oko Dubice i Gradiške, gdje se formiralo jedno od najjačih središta ustanka u sjevernoj Bosni.⁵⁾ Na ovom području ustanak se različitim intenzitetom održavao do samog kraja, gdje se poslije više godina vratio kozarski ustanik Pecija Petrović i tu formirao svoju četu.⁶⁾ Brojni sastav ustaničkih jedinica, koje su djelovale na području Kozare, varirao je tokom ustanka, a zabilježeno je da je u sjevernoj Bosni, u kojoj je ustankom rukovodio odbor iz Gradiške, u aprilu 1876. u ustaničkim formacijama bilo obuhvaćeno između 10 i 12 hiljada ljudi.⁷⁾ Na ovom terenu osjećao se neposredno uticaj Vase Pelagića, sve dok ga austrijske vlasti nisu uhvatile u noći između 20. i 21. juna 1876, pod misterioznim uslovima uklonile iz ustanka i internirale.⁸⁾ Vrijedno je konstatovati da se ustanak »u vječito nemirnoj Kozari« nije prekidaio ni poslije San Stefanskog mira (3. III 1878), koji je bio zaključen pod uticajem Rusije i zbog toga ubrzo zamijenjen odlukama Berlinskog kongresa u junu iste godine.

Krug socijalista (Pelagić, Ugrinić, Horvaćanin) članova Glavnog odbora, koji su djelovali na Kozari, objavljuje svoj program u ustanku već u januaru 1876, neposredno poslije jamničke skupštine u decembru 1875. na kojoj je obrazovano vodstvo ustanka, neka vrsta »prozivorne vlade«.⁹⁾

U socijalističkom programu, koji je najvjerojatnije formulisao Pelagić i koji nosi naslov PROJEKT JEDNOG BOSANCA O PREUREĐENJU BOSNE I HERCEGOVINE PO SUVREMENIM DEMOKRATSKIM NAČELIMA, postavljaju se kao najvažniji zahtjevi: potpuni prestanak sultanovog suvereniteta na Bosnu i njeno ujedinjenje sa srpskom državom, ukidanje spahiluka, ukidanje državnih zemalja i šuma i njihova predaja u vlasništvo opština itd. Značajan je stav u ovom prosramu što ujedinjenje Bosne sa Srbijom ne znači njeno prosto priključenje i prisajedinjenje, već ono pretpostavlja »dublj

1) Risto Besarović: Vaso Pelagić, Svjetlost, Sarajevo, 1951, str. 110-119.

2) Vaso Pelagić: [istorija bosansko-hercegovačke bune, Svjetlost, Sarajevo, 1953. str. 148/9.

Vasa Čubrilo: Bosanski ustanak 1875-1878, Srpska kraljevska akademija, posebna Izdanja, Društveni i Istorijski spisi, knjiga 35, Beograd, 1930, str. 64, 66.

3) Vasa Pelagić: isto djelo, str. 166.

4) Isto, strana 246.

5) Mllorad Ekmečić: Ustanak u Bosni 1875-1878, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960, str. 81, 86/7.

6) Vasa Čubrilo: isto djelo, strana 78.

7) Mllorad Ekmečić: Isto djelo, strana 192.

8) Isto, strana 200.

9) Isto, strana 155.

cijalni i politički preobražaj».¹⁰ Istoričari ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 – 1878. utvrdili su da ovaj program socijalističkog ustaničkog kruga oko Vase Pelagića nije bio prihvaćen kao platforma ustanka, koji je imao više svojih teritorijalnih centara, ali su, isto tako, konstatovali da je on u ustaničkim redovima odigrao značajnu ulogu u propagandi socijalizma i tako u bazi ustanka vršio socijalistički idejno-politički uticaj. S obzirom da je ovaj krug socijalista pretežno djelovao na području Kozare, sasvim je prirodno što je socijalistička propaganda tu ostavila i relativno dublje i značajnije tragove. Pri tome, potrebno je imati na umu dva momenta. Prvo, nije to bio socijalizam u obliku koji je on imao na Zapadu i na naučnim temeljima koje mu je postavio Marks, već, kako je pisao Veselin Masleša, socijalizam svoje vrste,¹¹ u kome su bili izmiješani elementi blankizma, marksizma, utopizma, socijalizam u kome je više dolazio do izražaja moralni kriterijum nego shvatanje zasnovano na nauci, da se radi o zakonitosti i nužnosti formiranja društva bez eksploatacije čovjeka po čovjeku. Drugo, u svojoj propagandnoj aktivnosti koja je prethodila ustanku, kao i u ustanku, Pelagić i socijalisti naročito su podvlačili značaj sloge »naroda od sva tri zakona«, uvjereni da će se »sramno ropsko stanje« oboriti lakše ako sa narodom istočnog zakona u borbu krenu i »braća rimskog i Muhamedovog zakona«, jer je »i za njih kao i za nas dobro da se zajedno protivu izjelica odupremo i slomijemo jaram kojim nas dušmanski gnječe i globe, satiru i upropašćuju«.¹²

Tako su socijalisti svojim djelovanjem u ustanku 1875. nagovještavali društvo zasnovano na pravdi i vidjeli u bratstvu naroda »od sva tri zakona« uslov od prvorazrednog značaja za uspjeh samog ustanka. Propagatori ideje socijalizma na području Kozare prije više od stotinu godina bili su istovremeno sijači sjemena bratstva naroda, podijeljenog na tri velike zavađene religiozne zajednice i tri svjetska kulturna kruga sa tankim mostovima među njima, koji su više bili činilac razdvajanja nego spajanja. U zaostalom feudalnom društvu na izmaku, koje su rasijecale oštre suprotnosti — klasne, ekonomske, vjersko-nacionalne, političke, a bune i ustanci preostali kao jedini izlaz ugnjetenim i obespravljenim, socijalisti, koji su se oglasili na Kozari kada se narod digao da učini kraj feudalnom tlačenju, bili su više misionari ideje jednog svijeta pravde, poštenja, bratstva i slobode, nego organizatori pokreta koji taj svijet praktično priprema. Pa ipak, bačeno sjeme nije propalo, uprkos pretvrdom tlu, na kome je bilo izloženo stihiji bosanskih gorskih vjetrova. Poneko zrno prodrlo je dublje ispod površine, tu se sačuvalo, da bi pustilo klicu kasnije, kada, pod uticajem novih »atmosferskih« prilika, sastav tla počne da se mijenja, bosanskim ritmom sporo, ali da pokazuje nove strukture i kvalitete.

Poraz ustanka i austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine potvrdili su da je stari feudalni poredak bio dotrajao, a oslobodilačke, prevratničke snage da su bile nejakne da uspostave društvo po svom konceptu. Nastupilo je 40-godišnje razdoblje izvjesnog dualizma društvenih odnosa, feudalnih i kapitalističkih. Uprkos savršenoj političkoj režiji iz Beča, struktura bosansko-hercegovačkog društva mijenja se neumoljivom zakonitošću istorijskog razvitka. Veliki strateg bosanske politike Habsburške monarhije, Benjamin Kalaj, zadovoljan zbog postignutog reda i rezultata industrijalizacije u okupiranim pokrajinama, suočen sa velikim društvenim promjenama i novom klasnom strukturom u njima, svjestan njihovih neizbježnih političkih posljedica, zabrinuto se pitao »neće li nakon pola stoljeća na bosanskoj zemlji... socija-

10) Vasa Pelagić: Isto djelo, strana 131-144.

Milorad Ekmečić: Isto djelo, strana 145.

11) Veselin Masleša: Dela III — Vasa Pelagić, »Svjetlost«, Sarajevo, 1956, strana 105.

12) Vaso Pelagić: Izabrana djela, III, Poslanica »Braća zemljaci«, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1971, strana 207.

lizam uzeti maha«, kao što se već duboko ukorijenio u »mađarskoj ravnici«. ¹³ Imao je Kalaj svakako pravo, jer je kao iskusan državnik i poznati istoričar zinao da je socijalizam pokret društvene klase — proletarijata, koji se neminovno formira u procesu transformacije feudalnog u kapitalističko društvo. Nije bilo moguće sprovesti industrijalizaciju u Bosni i Hercegovini, bila ona makar podređena strateškim planovima okupacione sile, bez njene prateće pojave — rađanja i podizanja radničke klase i njenog pretvaranja, u procesu klasne borbe, iz klase po sebi u klasu za sebe.

Drvena industrija se, zahvaljujući neiscrpnjoj sirovinskoj bazi, a najviše je i odgovarala potrebama Austro-Ugarske Monarhije, relativno brzo razvijala. Krajem XIX vijeka ona je imala svoje dobro postavljene i razvijene pogone u gradićima pod Kozarom. Osnovana 1902. godine, pilana »Una« u Dubici upošljavala je oko 600 radnika. ¹⁴ Dobrljin je postao značajan drveno-industrijski: runkt, sa moderno organizovanom proizvodnjom najvišeg evropskog nivoa, u kojoj je na relaciji Dobrljin — Drvar bilo zaposleno 7.000 radnika. Ljubija je postala veliki proizvođač željezne rude, koja je sva izvožena u Austro-Ugarsku. Kao važan industrijski i rudarski centar, Dobrljin je još 1872. bio povezan željezničkom prugom sa Banjom Lukom, Prijedor šumskom prugom sa Srneticom i Kninom. Pored Dobrljina električne centrale postojale su u Dubici i Ljubiji. ¹⁵

Formiranje prve generacije radničke klase, koja se regrutovala iz mase siromašnog seljaštva i zanatskih radnika, bilo je praćeno svim pojavama karakterističnim za socijalno-politička kretanja i procese koji prethode i vode nastanku ekonomskih i političkih radničkih organizacija. Majski štrajkovi u Sarajevu 1906. poznati pod imenom »generalni štrajk«, izazvali su previranja i pokrete i među radnicima Potkozarja. Organi okupacione uprave iz Banje Luke budno su pratili atmosferu među radnicima zaposlenim u Dobrljinu, Dubici, Prijedoru i Ljubiji, nastojeći da njihovom oku ne izmakne ništa što bi ukazivalo na mogućnost štrajka u ovom kraju. Već 21. maja 1906. Zemaljska vlada dobila je iz Banje Luke izvještaj da u Dobrljinu neposredno predstoji štrajk, pa iz Bosanskog Novog šalje kotarskog predstojnika u Dobrljin sa zadatkom da onemogući izbijanje štrajka. ¹⁶ Krajem decembra 1906. kotarski ured u Prijedoru izvještava Okružnu oblast u Banjoj Luci da među prijedorskim radništvom nema kretanja koja bi nagovještavala nemire i to objašnjava nepovezanošću sa radničkim savezima kao i nepostojanjem pravog industrijskog radništva. ¹⁷ Ipak, to za okupacionu vlast nije bio razlog da popusti u svojoj budnosti. Pored čuvara javnog reda — žandarma i gradske policije, ona je razapela mrežu agenata i organizovala konfidentsku službu, koja je u mehanizmu administracije funkcionisala poznatom austrijskom pedantnošću. Iako je »generalni štrajk« u Sarajevu okončan u maju 1906, njegov odjek i uticaj protegao se među radnicima u raznim krajevima Bosne i Hercegovine i tokom 1907. godine. U proljeće 1907. Zemaljska vlada obavezuje Okružnu oblast u Banjoj Luci da kontroliše sva kretanja među radnicima, ukazujući tom prilikom posebno na uzbuđenost u radničkim i seoskim masama na području Bosanske Gradiške. ¹⁸

13) »Die Lage der Mohammedaner in Bosnien«, von einem Ungarn, Wien 1900 [Benjamin Kalaj je autor ove brošure »Položaj Muhamedanaca u Bosni«, koju je objavio pod potpisom »od Jednog Mađara«, poslije 17 godina svoje uprave u okupiranoj Bosni i Hercegovini].

Vidi Enver Redžić: Prilazi o nacionalnom pitanju — Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini pred Delegacijama Carevinskog vijeća Austro-ugarske monarhije, »Svjetlost«, Sarajevo, 1963, strana 52.

14) Kemal Hrelja: Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata, Beograd, 1961, strana 66.

15) Isto. strana 19, 35, 93.

16) Kasim Isović: Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. Arhiv Bosne i Hercegovine, tom 11, knjiga prva, Dokument 259, Sarajevo, 1963, strana 625.

17) Kasim Isović, Isto djelo, tom II, knjiga druga, dokument 125, Sarajevo, 1966, strana 596.

18) Kasim Isović: Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1907. godine, dokument 3, Sarajevo, 30. april 1907, Arhiv Bosne i Hercegovine, tom VII, Sarajevo, 1975. str. 220.

Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941, Sarajevo, 1971, str. 109, 111, 113.

Poslije ovih pokreta i akcija koje su tih godina vođene u najvećem broju industrijskih poduzeća i fabrika u Bosni i Hercegovini, među radnicima Potkozarja osjetila se življa preduzimljivost u osnivanju sindikalnih organizacija, kao i u pripremanju i izvođenju štrajkova radi poboljšanja uslova i nagrađivanja rada. Početkom 1908. vlasti su odobrile rad podružnicama Saveza kožarsko-prerađivačkih, Saveza građevinskih radnika i Saveza tvorničkih i nekvalifikovanih radnika u Bosanskoj Gradišci kao i u Bosanskoj Dubici.¹⁹⁾ 1908. i 1909. godme vodili su štrajk radnici preduzeća »Una« u Bosanskoj Dubici, pilanski radnici firme »Oto Štajnbajs« u Dobrljini, obućarski radnici u Bosanskoj Gradišci. Neposredno poslije Osnivačkog kongresa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, delegat Partije govorio je 4. jula 1909. radnicima Bosanske Gradiške o radu kongresa i političkoj situaciji u zemlji.²⁰⁾ Sva ova aktivnost među radnicima Gradiške, Dubice, Dobrljina i Prijedora bila je pokrenuta njihovim klasnim interesima i težnjama i prožeta idejama i duhom socijalističkog pokreta. Ulazeći u svoje sindikalne organizacije, radnici nisu ni pomišljali da se zaustave pred odredbom kojom su, odobravajući pravila podružnica pojedinih saveza, okupacione vlasti zabranjivale svaku njihovu političku aktivnost. Organizujući akcije za promjenu i poboljšanje svoga ekonomskog položaja, radnici su i ovdje potvrđivali da postaju politički subjekt sa kojim vlast, kao i domaća buržoazija, moraju da računaju.

Ako je u ustanku 1875—1878. ideju socijalizma nosio uski krug oko Vase Pelagića i krčio joj put među kmetovskim masama, koje su mogle da je prime kao poziv za stvaranje pravednog društva u kome će se rad i radnik priznavati kao jedino »veličanstvo«, sada je ideju socijalizma, u procesu svoga formiranja, prihvatala radnička klasa kao svoju prirodnu ideju, kao svoj klasni društveni i politički program, u kome je ona, još slabasna i nejaka, crpila snagu u nejednakoj borbi protiv nadmoćnih višestrukih protivnika. Dvije trećine života u kapitalističkim društvenim odnosima radnička klasa u Bosni i Hercegovini, pa i u Potkozarju, morala je da se bori protiv tuđinske vlasti, stranih kapitalista i protiv domaće buržoazije. Tako je stvarni društveni i politički položaj bosanskohercegovačke radničke klase, sam po sebi, istorijski pripremao radnike da borbu za socijalizam i borbu protiv tuđinske okupacione uprave povezuju u jedinstvenu borbu za socijalno i nacionalno oslobođenje. Slobodarska tradicije naroda Kozare, sublimirane idejom socijalizma, lišavaju se rittersko-malograđanskog romantičarstva i mitomanije i ovaj spoj tradicije ideala nacionalne slobode i socijalističke svijesti radničkog pokreta sve izrazitije će se ispoljavati kao velika moralna snaga naroda u svim fazama borbe za nacionalno oslobođenje, protiv hegemonije i nacionalnog ugnjetavanja i za socijalističko društveno uređenje.

Slobodarska tradicija u narodu ovog kraja bila je pretežno nacionalnog karaktera i smjera, kome su solidarnost i bratstvo značili unutrašnji element i potrebu, za razliku od šovinističko-nacionalističkog pravca, koji je svojom isključivošću stješnjavao i zatvarao put nacionalnoj slobodi. Zato je od pojave socijalističkog programa Vase Pelagića u ustanku 1875—1878, a naročito od pojave radničke klase i radničkog pokreta u ovom kraju, istorijska tradicija slobodarstva po svome suštinskom opredjeljenju nacionalnooslobodilačka, svojim sadržajem sve snažnije i izrazitije društveno-progresivna i socijalistička. Popularnost ideje socijalizma među seljaštvom Kozare počiva ne samo na popularnosti socijalističke aktivnosti Vase Pelagića iz vremena koje se prema njoj odnosilo više kao prema utopiji nego kao prema političkoj realnosti, već i na takvom samopotvrđivanju radničke klase, kao što je bio

19). Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond zajedničkog ministarstva finanslja (ZMF), Nr 1555/BIH, 1908, ZMF Nr 4440/BIH — 1908, ZMF Nr 6153/BIH, 1908.

20) Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941, strana 134. (»Glas slobode«, br. 9, 1909).

»generalni štrajk« 1906. godine. Imao je Vaso Pelagić pravo kada je izražavao svoje uvjerenje da socijalistički program odgovara težnjama i potrebama širokih narodnih masa, tj. seljačkih masa.²¹⁾ Kao što je također bio u pravu Veselin Masleša, kada je tvrdio da je u narodnim masama socijalizam postao popularan još pod kraj XIX vijeka zahvaljujući propagandi i ličnosti Vase Pelagića.²²⁾ Međutim, sa nastajanjem radničke klase i radničkog pokreta, iz idejne i političke propagande socijalizam postaje neposredna društvena i politička praksa, baštineći i razvijajući dalje najbolje i najtrajnije vrijednosti istorijskih pokreta svih prethodnih progresivnih snaga narodnih.

Nije slučajno Potkozarje bilo jedno od najaktivnijih područja seljačkog pokreta 1910, niti se slučajno ovaj pokret spontano nazvao »seljačkim štrajkom«. Strpljivo podnoseći surove oblike feudalne eksploatacije, potkozarski kmet je, poput Kočićevođaka Simeuna, nosio duboko u svijesti predanje o »posljednjoj buni« 1875, sa neugasivom, uvijek živom željom »da bog da ne bila pošljenja«. ²³⁾ I čim je osjetio da bi njegova vjekovna nada mogla da se prometne u životnu javu, on je odlučio da se odupre zulumima feudalnih tlačitelja.

Početkom avgusta 1910. kotarski ured u Prijedoru obavijestio je okružnu oblast u Banjoj Luci da se priprema »opšti štrajk kmetova, da bi se ovom mirnom revolucijom primorala vlada da sprovede obavezno otkupljivanje zemlje«. ²⁴⁾ U stvari, 8. avgusta 1910. »seljački štrajk« je počeo u selima Bosanske Gradiške, u kojima su seljaci-kmetovi odbili da plate spahijama hak i onemogućili da se izvrši procena ljetine. ²⁵⁾ Obaviješten o seljačkom pokretu, zajednički ministar finansija grof Burijan naredio je Zemaljskoj vladi u Sarajevu da se »pokret kmetova mora u zametku ugušiti«. ²⁶⁾ Na smirivanju seljaka oko Gradiške djelovao je i dr Nikola Stojanović, istaknuti predstavnik Srpske narodne organizacije, srpske građanske političke partije koja je bila zagovornik i nosilac »saradnje sa begovatom na bazi održanja njegovih privilegija«, politike koja ne računa sa aktivnim učestvom seljaštva, već prvenstveno sa legalnom političkom akcijom. ²⁷⁾ Zaustavljen na području Gradiške, zahvaljujući oružanoj intervenciji žandarmerije i političkoj intervenciji dr Nikole Stojanovića, seljački pokret se prenio u sela oko Prijedora, gdje su se »Srbima kmetovima pridružili i kmetovi Hrvati, a djelomično i Muslimani ..«. ²⁸⁾ Todor Kruševac piše da su »seljačkom štrajku« i u selima gradiškog sreza »prilazili svi kmetovi bez obzira na veru i narodnost«. ²⁹⁾ On smatra da su dva momenta uticala na zbijanje seljačkih redova u »štrajku«: prvo, nepopularna trećina i drugo, što su »u njemu od početka učestvovali kmetovi sve tri vere: pokretačima pravoslavnim i katolicima pridružili su se muslimanski kmetovi«. ³⁰⁾

Pošto je početkom oktobra 1910. ugušen, Zemaljska vlada je ocijenila da je seljački pokret bio unaprijed dobro organizovan, jer se bez toga ne bi dalo ni zamisliti njegovo širenje od Bosanske Gradiške do Šamca. Ona je smatrala da su na seosko stanovništvo u toku »štrajka« kao i prije njegovog izbija-

21) Vaso Pelagić: Izabrana djela, I, Socijalizam III osnovni preporodaj društva, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1971, strana 234.

22) Veselin Masleša: Dela III, Vasa Pelagić, »Svjetlost«, Sarajevo, 1956, strana 121.

23) Petar Kočić: Sabrana djela, knjiga I, Istiniti zulum Simeuna đaka, »Svjetlost« Sarajevo, »Prosveta« Beograd - Sarajevo, 1967, strana 96.

24) Petar Kočić: Dokumentarna grada - Muzej književnosti Bosne i Hercegovine, XV, Kmetski pokret - štrajk 1910. g. - Izvještaj kotarskog ureda Prijedor Okružnoj oblasti u Banja Luci, Prijedor, 8. avgust 1910 - No. 294 präs, Sarajevo, 1967, strana 315.

25) Vojislav Bogičević: Seljački pokret u Bosanskoj krajini i Posavini 1910. godine (Nacrt) godišnjeg istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina II, Sarajevo, 1950, str. 235.

26) Isto, strana 236.

27) Veselin Masleša: Dela III, Mlada Bosna, strana 217.

28) Vojislav Bogičević, isto djelo, strana 238.

29) Todor Kruševac: Seljački pokret - štrajk u Bosni 1910. godine - »Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat«, SANU- Posebna izdanja, knjiga CD XVI, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 61, Naučno delo, Beograd, 1967, str. 383.

30) Isto, strana 392.

uja veoma veliki uticaj imali neki poslanici, naročito Petar Kočić i Simo Eraković.³¹ Neki funkcioneri okupacione vlasti uspješan razvoj pokreta pripisivali su neposredanom uticaju socijalista, za koji nisu mogli naći podlogu u konkretnoj političkoj aktivnosti Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Banjalučki okružni predstojnik Jakubovski nije imao oslonca u stvarnom držanju socijalista kada je u svome izvještaju Zemaljskoj vladi o uzrocima seljačkog pokreta pisao da on »nije lišen socijalističke primjese«, polazeći od toga što su »socijalisti u najnovije vrijeme u svoj program prihvatili oslobođenje kmetova — koje proglašavaju istinskim proleterima...«.³² Sami prvaci Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine tvrdili su da socijaldemokratsko vodstvo »nije imalo nikakvog učešća u organizovanju seljačkog pokreta«, ali je zauzelo stanovište da će ga sa interesom pratiti i, ukoliko se prenese u grad, izražavalo je spremnost da mu pruži podršku.³³

U vezi sa ovim značajnim pokretom dva momenta treba da se istaknu. Solidarnost kmetova svih vjera, nezavisno od stepena i oblika njihovog učešća u »štrajku« i, s druge strane, solidarnost buržoazije i begovata u otporu i gušenju štrajka, nezavisno od metoda i taktike koju su pri tome primjenjivali. Prvi su krčili put jedinstvu širokih masa svih vjerskih i nacionalnih opredjeljenja, drugi su solidarnost svojih klasnih buržoasko-begovskih interesa utvrđivali raspirivanjem vjerskog i nacionalnog antagonizma u narodnim masama. SRPSKA RIJEČ, organ Srpske narodne organizacije i njen prvak dr Nikola Stojanović uvjeravali su seljake da idu protiv svoga interesa kada odbijaju davanje haka posjednicima, a *Musavat* i *Muslimanska sloga*, listovi Muslimanske narodne organizacije Ali-bega Firdusa i Muslimanske samostalne stranke Ademage Mešića, ogorčeni naročito zbog učešća muslimanskih kmetova u seljačkom pokretu, gledali su u pobunjenim kmetovima »seljačke rulje« i »obične razbojнике bez obzira da li su to pravoslavni, katolici ili čak muslimani«.³⁴

Begovima je njihov klasni instinkt nepogrešivo saopštavao da solidarnost kmetova, uprkos njihovoj vjerskoj podijeljenosti, nagovještava skorašnji kraj njihovim feudalnim privilegijama. Zato list Ademage Mešića piše da ni okupacija ni aneksija »nisu ni iz daleka tako porazno djelovale na naš narod kao ovi vlaški ustanci«.³⁵ Tradicija se nastavljala i dubila dva korita: jedno sve šire i dublje, drugo sve uže i pliće.

Okružni predstojnik Jakubovski je bez sumnje griješio kada je u »seljačkom štrajku« na području Potkozarja vidio prst Socijaldemokratske partije. Ali, iza te pogrešne ocjene funkcionera okupacione vlasti krije se njegova tačna slutnja da je mlada bosanskohercegovačka radnička klasa imala razumijevanja za težnje kmetovskog seljaštva i da je bila spremna da ga pomogne u nastojanjima da se oslobodi feudalne zavisnosti i takođe da je podjarmljeno kmetovsko seljaštvo osjećalo da se eksploatisamo industrijsko radništvo nedvojbeno nalazi na njegovoj strani. To prirodno, spontano, uzajamno razumijevanje kmetovskog seljaštva i radništva koje se tek stvaralo, nisu shvatila vodstva seljačkog i radničkog pokreta, zbog čega će oni dugo ići odvojeni, svaki svojim putem, često izloženi uticaju ideologije i politike upravo onih društvenih snaga čiji je klasni interes bio da ova dva socijalna pokreta što duže ostanu nepovezana. Okupacione vlasti, dotrajala feudalna klasa i mlada buržoazija, ponesena konjunkturalnim poslovima i opčinjena profitima, bili su svjesni ogromnog socijalnog i političkog značaja dva velika štrajka, generalnog radničkog štrajka 1905. i kmetovskog »seljačkog štrajka« 1910, kao i opas-

31) Kao pod 24), strana 324.

32) Isto, strana 321/322.

33) Vojislav Bogičević, isto djelo, strana 250.

34) Todor Kruševac, isto djelo, strana 400.

35) •Muslimanska sloga-, broj 71 od 11. 10. 1910. Citat iz članka Todora Kruševca, strana 400.

nosti koja za njihove političke, društvene, klasne interese predstavljaju akumulirane revolucionarne energije i mogućnosti ovih klasa ispoljene u njihovim pokretima.

Poslije gušenja »mirne seljačke revolucije« nastupio je period relativnog zatišja, u kome predstavnici okupacione vlasti, begovata i građanskih nacionalnih partija nastoje da učvrste stečene pozicije, čemu je naročito trebalo da posluži anektiranoj Bosni i Hercegovini »darovani« Bosanski sabor. Ma koliko da su se trudili da u pitanjima iz kompetencije »parlamenta« nađu zajednički jezik i rješenja, učesnici saborske igre bili su svjesni podvojenosti i suprotnosti njihovih bitnih interesa. Ujedinjavao ih je otvoreni i prikriveni otpor kmetovskog seljaštva i mlade radničke klase da se uspostavi novi poredak u kome će biti ukinuti nacionalno porobljavanje i kapitalistička eksploatacija. Razjedinjavali su ih međutim i nacionalni i drugi interesi. U stvari, to — e je austrougarski vrh pripremao udar na srpski pokret južnih Slavena, a habsburški pokret kovao svoj plan dizanja u Habsburškoj Monarhiji. Gtancn političkog života nisu mogle da ukloniti sabonfet i kmetstvo koje se niša čule mnogo dalje od kancelarija i kruga stranačkih odbora i partijskih kafana u okruženju središtima Bosne i Hercegovine.

U savjetima svojih saborskih poslanika, kmet je, ispunjen mržnjom i begova i nepovjerenjem u svoje građanske političare, čekao svoje radikalne akcije. Prividni politički mir narušavan je mećima atentatora: blagim ritmom radničkog pokreta koji je manifestacijama, skupštinama i štrajkovima bilježio malu temperaturu radničke klase. Bojeći se naraštaja plike jugoslavenskog protivaustrijskog pokreta, izazvane pod uticajem pobjeda srpske vojske u balkanskim ratovima, zemaljski poglavar za Bosnu i Hercegovinu, feldcobjmajster Potjorek bio je siguran da će iznimnim naporima zaplašiti srpske nacionalne organizacije i socijalnu demokratiju u Bosni i Hercegovini i da će osigurati njihovu političku lojalnost kada otpad — razlozi primjene iznimnih mjera. Pa ipak, u bazi radničkog pokreta ispo — avali su se znaci da se radništvo ne miri sa položajem kakav su mu namijenili kapitalistički poslodavci — strani i domaći, pod zaštitom organa okupacione uprave. U Prijedoru se 1911. stvara jezgro socijaldemokratske partijske organizacije³⁶⁾, a slijedećih godina, 1912. i 1913, uprkos zabranama, pritiscima i ograničenjima, održavaju se prvomajske manifestacije, koje su i uz neveliko učešće radnika Prijedora potvrđivale da se radništvo ne odriče borbe za ostvarenje svojih ekonomskih i političkih ciljeva.³⁷⁾ Prvog maja 1914, kada su u Habsburškoj Monarhiji ratne pripreme bile takoreći završene, zabilježeno je da su radničke manifestacije, pored brojnih mjesta u Bosni i Hercegovini, organizovane i u Bosanskoj Gradici³⁸⁾. Održane u znaku parola protiv rata i naoružanja, one nisu predstavljale izraz veće političke snage i uticaja, koji bi tokovima političkog života u zemlji mogli dati drugi smjer i opredijeliti ih pravcem koji bi odgovarao stvarnim težnjama naroda. Ove akcije su samo podatak da su ideali radništva Bosne i Hercegovine u tome vremenu bili u izrazitoj nesrazmjeri sa političkom snagom i sposobnostima organizovanog radničkog pokreta. Prvi su zračili velikim mogućnostima, drugi su se iskazivali u kratkim i slabim koracima. Vrijeme od 1910. do izbijanja rata 1914. proticalo je u atmosferi kojom je superiorno vladao autoritet reda i vlasti. Političke stranke nisu bile tu da poremete i ugroze mirne tokove. Činilo se da se dubokom snu predala zemlja, u kojoj su bune i ustanci

36) Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo, 1951, strana 139.

37) Isto, strana 179. i 230.

38) »Glas slobode«, organ Socijaldemokratske strane Bosne i Hercegovine, broj 96, Sarajevo, 1914.

bili način života njenog porobljenog i potlačenog naroda. Ova duboka tišina izmamila je Andriću u proljeće 1914. riječi: »Budni su samo pjesnici i atentatori«.»³⁹⁾ Pokretu ovih drugih pridružio se i prijedorski omladinac, maturant u tuzlanskoj gimnaziji, koja je bila jedan od mladobosanskih centara — Mladen Stojanović.⁴⁰⁾

Kada je otpočeo rat, pa tokom njegovog četvorogodišnjeg trajanja, narod Potkozarja dijelio je sudbinu cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Progonima i stradanjima naročito je bio izložen srpski narod, u kome su okupacione vlasti vidjele uzročnika i vinovnika svih neuspjeha svoje bosanske politike. Proglašene neposredno poslije atentata na prestolonasljednika Ferdinanda, iznimne mjere bile su prvenstveno uperene protiv srpskih nacionalnih organizacija i organizacija socijalističkog radničkog pokreta. Ratni ciljevi Austro-Ugarske Monarhije zahtijevali su sistematsko iscrpljivanje svih materijalnih izvora Bosne i Hercegovine i njenog stanovništva. Što od sposobnog ljudstva iz Dubice, Prijedora, Novog i Gradiške nije poslato na front, mobilisano je i upućeno na rad u Mađarsku⁴¹⁾. Uz okupacionu vlast ostali su samo ratni špekulanti i liferanti, »šuckori« i njihovi domaći crno-žuti osnivači.

Slom Habsburške Monarhije bio je uslov ostvarenja vjekovnog sna južnoslavenskih naroda da stvore svoju slobodnu, samostalnu i nezavisnu državu. Onima koji su u glavi i srcu nosili ideal takve jugoslovenske države, njeno stvaranje širilo je krila mislima da je otpočela epoha novog života u bratstvu i slobodi svim narodima zajedničkog jugoslovenskog imena. Oni, pak, koji su obrazovanje jugoslovenske države pripisivali isključivo nacionalnim zaslugama Srbije za »oslobođenje svoje neoslobođene braće«, a takvih je ne malo bilo izvan Srbije, smatrali su da u novoj državi njima pripada hegemonija, koja je, po njihovom ubjeđenju, bila koliko istorijski prirodna, toliko i istorijski opravdana. Nije trebalo dugo vremena da nova buržoaska država, pod političkim kormilom velikosrpske buržoazije, svojom socijalnom i nacionalnom politikom u masama socijalno izrabljenih i nacionalno obespravljenih, u redovima jugoslovenskih idealista i nacionalnih revolucionara rasprši iluzije obećane zemlje, u kojoj će istorijski san o sreći i slobodi postati java jugoslovenskog života. Brojni mladobosanski revolucionari, koji su potvrdili spremnost na svaku žrtvu kada je bila u pitanju nacionalna sloboda, u sudaru sa stvarnošću buržoaske velikosrpske politike nacionalnog ugnjetavanja, našli su se, logikom svoje revolucionarne pozicije, u redovima političke ljevice, čiju je okosnicu činila partija novog, socijalističkog društva — Komunistička partija Jugoslavije. U njenom krilu produžili su svoje životno opredjeljenje i borbenu aktivnost najbolji među preživjelim mladobosancima — Mustafa Golubić, Simo Miljuš, Mladen Stojanović, Muhamed Mehmedbašić i drugi. Tek stvorena, jugoslovenska država počela je svoj život u znaku složenih protivrječnosti i oštih sukoba.

Prva se oglasila radnička klasa i već u prvoj godini nove države u talasima štrajkova širom zemlje postavila svoje ekonomske i političke zahtjeve i izrazila svoje klasno socijalističko opredjeljenje. Ako je socijaldemokratskom vrhu u saradnji sa predstavnicima austrougarske uprave u posljednjoj godini rata polazilo za rukom da smiruje radnike, kojima se pod uticajem okto-

39) »Vihor«, list za nacionalističku kulturu, godina I, br. 5, »Andrićev nekrolog povodom smrti A. G. Matoša«, Zagreb, 1. svibnja 1914, strana 91.

40) Prilikom pretresa stana Mladena Stojanovića, daka IV razreda u Tuzli, pronađen je rukopis pisan na dan Sarajevskog atentata 28. 6. 1914. Evo nekoliko mjesta iz tog rukopisa: »ljubimo heroje naše: Jukića, Zerajića, Dojčića, Čabrinju, Planinčaka, Principa, jer su oni proroci nacije, jer su oni nacija . . . Sinovi jedne Jugoslavije . . . O, koliko je veličine u tome da je smrt čovjeka podigla u nama život. . . Argumentat o životu Mlade Bosne, jeste argumentat za život i snagu Jugoslavije . . . Prisušnite svi . . . kako vam jače struji krv to je govor slobode!« (Vojislav Bogičević, Mlada Bosna pisma I prilozi — »Svjetlost« Sarajevo — 1954. — strana 391-4.

Na sudskom procesu protiv »Srpsko-hrvatske nacionalističke omladine« u Tuzli (1915) Mladen Stojanović osuđen je na 16 godina teške tamnice (Vojislav Bogičević, isto djelo, strana 472).

41) Arhiv Instituta za istoriju, Sarajevo, fotokopije dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine, kutija: DAS-VII/30, telegrami od 7. i 13. aprila 1915, strana 107, 109.

barske ruske socijalističke revolucije vraćalo samopouzdanje i podizao klasni duh iz vremena nezaboravnog »generalnog štrajka« 1906, sada su radnici demonstriali svoju odlučnost da se suprotstave eksploataciji kapitala, koji se zaodijevao u ruho patriotizma i opštenacionalnih interesa domovine. Radnici Dobrljina, Prijedora, Dubice, rudari Lješljana i Ljubije potvrdili su već tokom 1919. i 1920. svojim brojnim akcijama — štrajkovima i demonstracijama⁴² — da su dio širokog socijalističkog fronta, koji je neposredno poslije rata i u Jugoslaviji rastao poput bujične stihije. Međutim, ono što je tome frontu oduzimalo i smanjivalo unutrašnju snagu, bila je njegova partijsko-politička podvojenost, koja je značajno doprinijela da su vladajući državni vrh i monarhija mogli da donesu i sprovedu reakcionarnu antikomunističku Obznanu. Ipak, sjeme komunističkog pokreta očuvalo se među radnicima Potkozarja, među kojima se, ubrzo poslije osnivanja mjesne organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u Prijedoru, našao Đuro Đaković da im govori o programu Komunističke partije⁴³. Iz generalnog štrajka rudara Bosne i Hercegovine u decembru 1920. nisu izostali ni rudari Ljubije i Lješljana, koje protivradnički režim nije mogao spriječiti da i narednih godina pokrenu štrajkove, kada drugim načinom nisu mogli da ostvare svoje zahtjeve.

Od 1920. do 1941. pilanski, pružni, obalski i rudarski radnici Potkozarja nisu prestajali da se štrajkačkim akcijama suprostavljaju izrabljivačkim metodima vlasnika kapitalističkih firmi i preduzeća i u njima postignu određene ciljeve, poboljšavaju svoj materijalni, jačaju i učvršćuju svoj društveni položaj. Dva momenta zaslužuju da se posebno naglase. Prvi je potvrda da je uticaj KPJ zahvatio i selo, da se pod rukovodstvom KPJ izgrađivao politički savez radnika i seljaka. U tom pogledu značajne su dvije akcije. 1932. godine seljaci iz okoline Prijedora demonstriali su pred sreskim načelstvom i tražili hljeba, a kada su njihovi zahtjevi odbijeni, provalili su magacine i sami dijelili žito.⁴⁴ Krajem avgusta 1935. na inicijativu KPJ, 66 radnika i seljaka iz Dobrljina i susjednih sela potpisali su »Manifest za amnestiju svih političkih osuđenika«.⁴⁵ Drugi momenat odnosi se na veliki štrajk ljubijskih rudara u ljeto 1940. koji je organizovala partijska organizacija rudnika uz pomoć partijskih rukovodstava iz Prijedora i Banje Luke. »Značajnu pomoć štrajku«, piše jedan od prijedorskih partijskih radnika u tom vremenu, »pružio je Oblasni komitet KPJ iz Banje Luke...«. Uspješno okončan poslije 37 dana trajanja, štrajk je imao široku političku podršku radnika, studenata i đaka u Prijedoru, koji su u masovnim demonstracijama izrazili solidarnost sa rudarima, manifestovali protiv fašizma i rata i zhtijevali savez Jugoslavije sa SSSR-om.⁴⁶

Vjerno sebi i svom slobodarstvu, Potkozarje je ostalo jedna od tvrđava demokratskog antifašističkog fronta protiv reakcionarnog režima, koji je profašističkim antijugoslovenskim petokolonaškim snagama omogućavao prodor unutar zemlje, a njene granice, umjesto bezbjednim, učinio neotpornim za osvajačke planove fašističkih agresora. Pa ipak, klasni egoizam jugoslovenske buržoazije sa velikosrpskom na čelu, kapitulantski duh i izdajstvo u vrhovima državnog aparata i vojske, otvorili su granice zemlje vjekovnim neprijateljima jugoslovenskih naroda — njemačkim i italijanskim imperijalistima i fašističkim osvajačima i njihovim mađarskim i bugarskim satelitima. Rasko-

42) Hronologija radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1941, Sarajevo, 1971, strana 285, 288, 296, 317, 328, 331.

43) »Glas slobode«, organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), broj 28, Sarajevo, 11. februara 1920.

44) Slmo Komlenić: Demonstracije seljaka u Prijedoru, »Četrdeset godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, knjiga II, 1921 — 1935. godine, Kultura, Beograd, 1960, str. 175/6.

45) Dušan Misirača, Akcija za amnestiju političkih osuđenika, »Četrdeset godina«. Knjiga I, 1929 - 1935. godine, Kultura, Beograd, 1960, str. 365.

46) Slobodan Marjanović: Raznovrsna djelatnost partijske organizacije u Prijedoru, »Četrdeset godina«, Knjiga III, 1935- 1941, Kultura, Beograd, 1960, strana 188/9.

madana u aprilskom ratu, Jugoslavija je postala plijen okupatora i antijugoslavenskih separatista. Proganjana decenijama u ilegalnosti, jedino KPJ nije priznala ni okupaciju ni uništavanje integriteta Jugoslavije. Ona se već godinama u masama svih jugoslavenskih naroda potvrđivala kao pouzdan borac protiv socijalnog izrabljivanja i nacionalnog ugnjetavanja, kao dosljedni protagonist socijalne pravde i nacionalne ravnopravnosti, kao istrajni inspirator i nepokolobljivi branilac nezavisnosti Jugoslavije, koju su spolja ugrožavali Hitlerovi i Musolinijevi agresori, a iznutra rastakala i podrivala domaća reacionarna buržoazija od one koja je decenijama vladala, do one koja se spremala da pod zaštitom okupatora uspostavi svoju vlast. I jedni i drugi mislili su da je poraz i raspad Jugoslavije značio osiguranje njihove vladavine na tlu razbijenih jugoslovenskih zemalja. U toj svojoj procjeni oni nisu računali sa dva faktora: sa narodom, koji nije bio spreman da se vrati u doba habsburške rasparčanosti i podvojenosti potčini svojim vjekovnim porobljivačima, i sa KPJ koja je kao avangarda radničke klase jugoslavenskih naroda gradila novi temelj njihovog trajnog političkog jedinstva u bratstvu, ravnopravnosti i solidarnosti.

Ubrzo se vojna aprilaska parada Hitlerovih, Musolinijevih i drugih osvajačkih armija, praćena masovnim ustaškim pokoljem i genocidom nad mirnim srpskim stanovništvom u Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni, Hercegovini, Lici, Kordunu, Baniji, masovnim raseljavanjem slovenačkog naroda, zločinima njemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih okupatora u njihovim okupacionim područjima, pokazala kao prolog narodnooslobodilačkom ustanku, u koji je narode Jugoslavije pozvala KPJ i koji je bio prirodna, logička, istorijski nužna završnica njene oslobodilačke revolucionarne strategije. Ona je bila svjesna svoje istorijske odgovornosti u trenutku koji je nastupio sa fašističkom okupacijom i razbijanjem Jugoslavije. Pripreme za ustanak bile su završene kada je Hitler izvršio napad na SSSR, i CK KPJ je mogao da uputi svoj ustanički proglas radničkoj klasi i narodima Jugoslavije, koji predstavlja trajno istorijsko svjedočanstvo da se u tom momentu u Evropi jedino u Jugoslaviji našla snaga koja ne priznaje fašističko porobljavanje svoje zemlje i za koju je narodnooslobodilačka borba protiv fašističkih okupatora imala duboki revolucionarni, politički i društveni smisao. Taj proglas CK KPJ i odziv iz sredine svih jugoslovenskih naroda — nejednak s obzirom na njihov istorijski razvoj i konkretan položaj poslije okupacije — u ustanak protiv fašističkih okupatora i njihovih jugoslovenskih kvislinga, obilježio je istorijski početak rađanja nove i veće Jugoslavije, u kojoj će radnička klasa korijenito izmijeniti svoj društveni položaj, a jugoslovenski narodi s njom na čelu osigurati svoju ravnopravnost u federativnoj jugoslovenskoj državnosti zajednici.

Ta perspektiva dala je ustanku na Kozari razmah i snagu neuporedivu sa snagom ispoljenom u bezbrojnim antifeudalnim i oslobodilačkim bunama i ustancima, u revolucionarnim pokretima i akcijama, koje je potkozarski narod vodio u svojoj istoriji. Vijekovi *borbe* protiv feudalne eksploatacije, protiv tuđinske političke vlasti, za nacionalno oslobođenje, decenije borbe radničke klase protiv kapitalističkog izrabljivanja, za socijalnu pravdu i nacionalnu ravnopravnost učinili su da je istorijskopolićka i društvena svijest naroda i radništva Potkozarja postala pouzdanom polugom njihove budućnosti u bezbjednosti i slobodi. Istorijski kontrapunkt i moć tradicije slobodarstva dobili su na ovom tlu novi životni izraz u odlučnosti naroda da se uništavajućoj materijalnoj oružanoj sili vjekovnog osvajača suprotstavi snagom svoje moralne oslobodilačke društveno-politićke svijesti, da istorijsko oružje borbe za egzistenciju i slobodu okruni istorijski trajnom egzistencijom svoje ljudske i nacionalne slobode.

Komunisti Bosanske krajine pronijeli su kroz narod Kozare — na čiji su život pod zaštitom okupatora nasrnuli domaći fašistički zlikovci — proglase CK KPJ s pozivom na ustanak, u kojima je narodima Jugoslavije odzvanjao glas njihove istorije da nikakva žrtva nije prevelika cijena njihove časti i slobode. U njima je Komunistička partija narodima Jugoslavije govorila: »Vi ste pobjeđeni u ratu, ali niste pokoreni. Slavne tradicije borbi za pravdu i slobodu vaših dedova ne smeju biti zaboravljene, sada je vreme da pokažete da ste dostojni potomci svojih slavnih predaka. Sada je vreme, sada je kucnuo čas da se dignete svi kao jedan u boj protiv okupatora i njihovih domaćih slugu, krvnika naših naroda«⁴⁷ »... Narodi Jugoslavije... znajte da vaše oslobođenje može i mora biti izvojevano vašim sopstvenim snagama. Tako su radili vaši dedovi i pradedovi. Oni su uvek svojim snagama branili svoju rodnu grudu i svoj ostanak. Ne dozvolite da slavne tradicije vaših naroda budu pomračene kukavičlukom«⁴⁸.

Pradjedovska, slobodarska tradicija imala je u Komunističkoj partiji svoja prava glasonoša i nastavljaca. Istorijsko biće jugoslovenskih naroda našlo se pred nezamišljivo teškim iskušenjem. Komunistička partija računala je sa neuništivim vrijednostima toga bića, kada je svoje uvjerenje da će borba za slobodu trijumfovati crpila iz spremnosti naroda da se ne pokori i ne pomiri sa sudbinom, koju mu je namijenio moderni Džingis-kan Evrope, njemačko-italijanski fašistički osvajač. Ona je bila sigurna da će jugoslovenski narod u licu njemačkih i italijanskih fašističkih okupatora prepoznati potomke davnašnjih zatirača slobode njihovih predaka. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu obraćao se radnicima, seljacima i građanima Bosne i Hercegovine jezikom i duhom njihove istorije kada je u avgustovskom proglasu 1941. pisao: »... Nije ovo prvi put da morate stati na branik svoje zemlje i slobode pred navalom njemačkih osvajača. Zar se ne sjećate, naročito vi stariji ljudi, onih teških i krvavih borbi u kojima ste davali divljenja dostojan otpor tuđinskom, njemačkom i austrijskom jarmu, tokom tridesetih godina prije svjetskog rata? ... Sjetite se tih teških dana, tih herojskih podviga, one odlučnosti i spremnosti za otpor tuđinu i zadajte tim duhom srca vaših sinova i kćeri... Ovaj isti naš stari, vjekovni neprijatelj, porobio je i opljačkao ne samo našu zemlju nego i skoro cijelu Evropu... Snažni narodni ustanci zahvatili su već i sve zemlje Jugoslavije... Braćo Muslimani! Zna li vi za sramne pokušaje bijednih sluga Hitlera, mrskih izdajica hrvatskog naroda — ustaša da vas zavade sa srpskim narodom?... Nemojte časiti više ni časa, već se priključujte velikoj oslobodilačkoj vojsci Bosanaca i Hercegovaca, pomažite tu vojsku jer ona donosi oslobođenje za sve Muslimane, za sve Hrvate i za sve Srbe. Braćo Hrvati! Bijedni agent Hitlera, prljavi izdajnik hrvatskog naroda razbojnik Pavelić, sa svojom ustaškom bandom sramoti časno hrvatsko ime... Ne oklijevajte ni časa, jer znajte da je svako oklijevanje izdaja prema narodu. Uzmite svi hitnog učešća u oružanim borbama bosanskohercegovačke oslobodilačke vojske. Braćo Srbi! Nije vam ovo prvi put da preživljujete strašnu golgotu stradanja i mučenja. Na hiljade mučenih, izmrcvarenih i pobijenih srpskih seljaka vapiju za osvetom. Ali nemojte, braćo Srbi, nasjesti paklenoj namjeri njemačkih osvajača i njihovih prljavih slugu ustaša koji žele da izazovu razdor i mržnju između vas. Muslimana i Hrvata... Ne vjerujte lažima, braćo Srbi, već još snažnije pritisnite neprijatelja da u zajednici sa Muslimanima i Hrvatima očistite zemlju od domaćih izdajnika i prljavih slugu Hitlera, običnih zlikovaca — ustaša!«⁴⁹

47. Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom I, Borbe u Srbiji 1941, Proglas CK KPJ narodima Jugoslavije od 12. jula 1941, Vojno-istorijski Institut, Beograd, 1945, str. 19.

48. Isto djelo, Proglas CK KPJ narodima Jugoslavije od 25. jula 1941, str. 23.

49. Arhiv KP BiH, tom III, knjiga I, Rad KP u BiH 1941. godina, Proglas PK KPJ za BiH narodu Bosne i Hercegovine od avgusta 1941. godine, Istorijsko odjeljenje CK SK BiH, Sarajevo, 1952, str. 31-36.

Prvi put u svojoj istoriji narodi Jugoslavije uopšte, kao i narodi Bosne i Hercegovine, zahvaljujući Komunističkoj partiji Jugoslavije, sticali su svijest da samo u zajedničkoj borbi mogu odbraniti svoj opstanak i izvojevati oslobođenje zemlje, koju su porobili fašistički okupatori. Organizovana pod rukovodstvom KPJ, narodnooslobodilačka borba otvarala je perspektivu temeljnih promjena društvenih odnosa, koje je narod izražavao u stavu da »nema povratka na staro«.

Narod Potkozarja shvatio je poziv Partije i tome pozivu odazivao se široko i odlučno. Za pokretanje naroda u ustanak Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu organizovao je u blizini Prijedora posebno savjetovanje potkozarskih komunista i, sa zadatkom podizanja ustanka, na Kozaru uputio rukovodioca oblasnog vojnog komiteta Osmana Karabegovića i dr Mladena Stojanovića, istaknutog komunistu i popularnog ljekara iz Prijedora.⁵⁰ Da pomognu partijskim aktivistima i partijskim organizacijama, na Potkozarje su upućeni i Branko Babić Slovenac, Josip Mažar šoša, Obrad Stišević (Srbijanac), Ratko Vujović čoče (Crnogorac) i drugi.⁵¹ Već ovako široki jugoslovenski sastav rukovodećeg partijskog aktiva utirao je sa velikim uspjehom put, na kome će se Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi proslaviti kao područje odakle će ideja bratstva i jedinstva naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije daleko zračiti izvornom snagom, kakvu uvijek imaju ideje velikih humanističkih poruka i vrijednosti.

U tom pogledu među najznačajnijim organizatorima ustanka najveća popularnost na Kozari — za čiji narod slobodarstvo vijekovima nije prestajalo da iz životne stvarnosti prelazi u tradiciju i iz tradicije u stvarni način života — vezana je za ime Mladena Stojanovića. Osam mjeseci njegovog predanog, hrabrog i požrtvovanog djelovanja u ustanku učinilo je da je Mladen Stojanović u svijesti naroda Potkozarja, Podgrmeča, cijele Bosanske krajine izrastao u krupnu figuru narodnooslobodilačke borbe, kojoj je svojom neiscrpnom maštom narod dalje dodavao najbolje odlike i crte svoga izvornog karaktera. Narod je iznjedrio KPJ iz srca i uma svoga bića, a ona je, nastavljajući najvrednije narodne tradicije, umjela da mu, u licu takvih odanih boraca kao što je bio Mladen Stojanović (i toliki drugi komunisti i patrioti), podigne i daruje istinske neimare, pouzdane predvodnike i beskrajno hrabre stjegonoše njegove slobode.

Uistinu, KPJ se pokazala na visini svoga istorijskog zadatka i time što nije bila klasno-politički sputana, ograničena i sektaška, već otvorena široko svim demokratskim društvenim slojevima naroda, što je u svojim redovima iz tih slojeva obuhvatala istinske narodne elemente i patriote, čije se životno oslobodilačko opredjeljenje podudaralo sa težnjama naroda da vrijednost svoga opstojanja i života mjeri prije svega spremnošću na žrtve za slobodu, sposobnošću da mjeru integriteta nacionalne slobode izražava i potvrđuje mjerom integriteta i suvereniteta svoga narodnog bića. Drugim riječima, KPJ je pokazala da je na visini svoje velike zadaće time što je shvatila i to shvatanje učinila svojim dubokim uvjerenjem da izvjesne *narodne* tradicije, kao što je tradicija *slobodarstva* imaju *univerzalne* i trajne vrijednosti, koje nadilaze okvire istorijskih epoha i društvenih poredaka. Sa takvim uvjerenjem, organizujući narodnooslobodilački ustanak, Partija se obraćala u narodu živoj tradiciji slobodarstva i popularisala narodne pregaoce kao što je bio Mladen Stojanović, a Mladen je svojim pregalaštvom kod masa podizao vjeru u Komunističku partiju, kao u svog pouzdanog čelnika u sudbonosnom trenutku, kada je oko njega carevala buržoaska nacionalna izdaja, a bijesni okupatori prijetili mu istrebljenjem i uništenjem. U uslovima narodnooslo-

50) Rade Bašić: Ustanak i borbe na Kozari 1941-1942, Vojno delo, Beograd, 1957, str. 22.

51) Rade Bašić: Dr Mladen, »Narodna armija«, Beograd, 1969, str. 76, 124, 127.

bodilačkog ustanka protiv fašističkih okupatora, koji je ona organizovala i podigla, KPJ je stvarala kvalitativno novu tradiciju slobodarstva, inspirisanu, prožetu i nošenu socijalističkim stremljenjima i idejama proletarijata.

Burna istorijska razdoblja ispunjena epohalnim događajima, koja obilježavaju kraj jednog i početak novog vremena, prati pojava snažnih, značajnih ličnosti. Od njih istorija pravi velikane i neimare naroda i njegove slobode. Predani strasno velikim stvarima u svome vremenu, oni svojoj sredini često utiskuju pečat svoje ličnosti, pošto je prethodno doba u njih usadilo svoja stremljenja i svoje moći. To su herojska doba naroda i njegove istorije koje iznjedruju svoje neimarske pregaoce i otvaraju im put da postanu njihovi simboli i legende. Jednom rođene i stvorene, ove legende rastu u Bančrac svi estí potomstva u »čiste«, idealne i idealizovane predstavnike rsr-aca . :ri -i istorijske vrijednosti njegove. On jednog do drugog velikog jKaft if•uli. pokhafta i istofnika narodne slobode. Plete se kolo legenda paŕda je dm se U u u na Kozari u ustanku 1875. godine. Legenda Mladena "iiijmui i rođena je na Kuni a ostanku 1941. Ona je istorijsko produkuje kp lak Vase Prfagini, iiiiileet istorijske svijesti ovoga naroda, svijesti u kojoj sa nacionalna sloboda i socijalizam postali sinonimi.

Oslanjajući se na slobodarsku prošlost naroda Potkozarja, kao i naroda Jugoslavije, istoričar, uvjeren sam, neće pogriješiti ako izrazi misao da su sve tekovine dijalektički uslovljene, među sobom istorijski duboko povezane, da se svojim tokovima toliko moćno slivaju u maticu budućnosti, koliko su im duboki korjeni u prošlosti. Jer, prošlost nije samo iza nas, već, ne prekida se, teče i traje u budućnosti, koje nema bez prošlosti, kao ni prošlosti koja ne teži da postane budućnost. Bez nacionalne i ljudske slobode nema socijalizma, kao što ni socijalizma nema ako u njemu nisu ostvarene slobode naroda i slobode čovjeka, ako u njemu ne egzistiraju i ne žive slobode oslobođene svih apstrakcija spekulativnog ljudskog uma.